

Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань

У статті розглядається процедура виконання смертної кари, особи, причетні до розстрілів «ворогів народу» у 1930-ті роки.

Ключові слова: ВУНК-ДПУ-НКВС, «великий терор», смертна кара.

Для того щоб краще зрозуміти ідеологію та реалізацію «великого терору» в УРСР в 1937-1938 роках, у запропонованому дослідженні маємо за мету розглянути специфіку, інтенсивність та технологію виконання вищої міри покарання стосовно справжніх та удаваних опонентів радянської влади. В Російській Федерації вже опубліковані перші регіональні розвідки на цю тему [1]. На основі різноманітних джерел спробуємо відтворити процедуру смертної кари у часи сталінських репресій в Українській РСР та розповісти про виконавців специфічної роботи, види заохочення штатних катів з боку правлячого режиму.

Розстріли ворогів – особлива заслуга перед революцією

З перших днів перебування при владі більшовики відкрито декларували фізичне знищення «класових ворогів». Уже 11 серпня 1918 р. В.І. Ленін телеграфував у Пензу: «Повесить (неприменно повесить, дабы народ видел) не меньше 100 заведомых кулаков, богатеев, кровопийц... Сделать так, чтобы на сотни верст кругом народ видел, трепетал, ... Найдите людей подтверже» [2]. Необхідність пошуку штатних катів прекрасно розумів і голова Революційної військової ради РСФРР Л.Д.Троцький [3], який писав: «Первые расстрелы уже произвели впечатление... Необходима дальнейшая посылка твердых работников» [4].

«Твердых працівників», які готові знищувати своїх співвітчизників заради світлого майбутнього, серед більшовиків було достатньо. Більше того своїми обов'язками катів вони не приховано гордились. Начальник Особливого відділу ВЧК Південного фронту РСЧА В.М.Манцев [5], керівник розстрілами полонених білогвардійців наприкінці 1920 р. писав голові ВЧК Ф.Е.Дзержинському [6]: «Теперь, после Крыма, вероятно, и я получу прозвище «кровавого». Ну, что же делать. Такое прозвище от буржуа приятно» [7].

Згадки про виконання смертних вироків, участь у страті неугодних владі осіб знаходимо серед різноманітних офіційних документів радянських спецслужб. Так у нагородному листі на Юхима Євдокимова [8] читаємо, що «предпринятой экспедицией под руководством тов. Евдокимова в Крыму был очищен Крымский полуостров от оставшихся врангелевцев, и в результате были расстреляны до 12 тысяч человек, из коих до 30 губернаторов, больше 150 генералов, больше 300 полковников, несколько сот контрразведчиков-шпионов, в результате предотвращена была возможность появления в Крыму белых банд» [9]. На згаданому нагородному листі є письмова вказівка командуючого Південним фронтом РСЧА М.В.Фрунзе [10]: «Считаю деятельность т.Евдокимова заслуживающей поощрения. Ввиду особого характера этой деятельности проведение награждения в обычном порядке не совсем удобно» [11]. Але у Москві розсудили інакше і в 1921 р. наказом Реввійськради РСФРР № 264 чекіст був нагороджений орденом Червоного Прапора [12].

Заслужують на увагу слова колишнього заступника начальника Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ) УНКВС по Вінницькій області старшого лейтенанта міліції Михайла Віхмана: «При взятии Крыма был назначен лично тов. Дзержинским первым председателем Чрезвычайной Комиссии Крыма где по указанию боевого органа партии ВЧК уничтожил огромное количество тысяч белогвардейцев – остатки врангелевского офицерства. Герой Советского Союза тов. Папанин И.Д. работал командантом Крымчека под моим личным руководством по уничтожению бело-зеленых банд в Крыму. Лично мною были расстреляны военный министр Украинской Рады – Рагоза и министр Коморный и ещё много сотен врагов Советской власти расстреляны моей собственной рукой, точная цифра них записана на моем боевом маузере и боевом карабине» [13].

З нагородного листа не менш відомого співробітника ВУНК О.Б.Розанова [14] дізнаємося, що влітку 1919 р. він «був головою трійки та членом ряду трійок по проведенню червоного терору в Києві» [15]. Не приховував своєї участі у розстрілах «ворогів народу» і Лев Словінський [16], у нагородному листі якого відзначалось, що у 1920 р. «после занятия Крыма, работа в комендатуре принимал непосредственное участие в фактическом уничтожении белогвардейского офицерства» [17].

Про особисту причетність у виконанні смертних вироків вказують у своїх автобіографіях К.М.Карлсон [18] («после занятия Казани в 1918 году на Волге, мною был разоружен, арестован и расстрелян в Нижнем (Нижнем Новгороде – авт.) Трофимовский») [19], А.А.Арнольд [20], який хвалився тим, що в 1919 р., обіймаючи посаду заступника начальника секретно-оперативної частини Одеської губернської ЧК, «брав участь у червоному терорі» [21]. Сергій Шпигельглас [22], організатор у 1937 – 1938 рр. у Західній Європі серії таємних убивств «радянських неповерненців», зазначав у своїй автобіографії, що в 1919 р., будучи комісаром Особливого відділу ВЧК особисто виконував вирок стосовно осіб, засуджених до вищої міри покарання [23].

Заарештовані у часи «великого терору» та «беріївської відлиги» співробітники органів держбезпеки, намагаючись довести свою лояльність радянській владі, заповзято розповідали слідчим та суддям про персональну участь у розстрілах «ворогів народу». Так майор держбезпеки Олександр Журбенко [24] під час допитів розповідав про службу в комендатурі Кримської ЧК, коли своєю «ещё юношеской рукой непосредственно уничтожал врагов» [25], а старший лейтенант держбезпеки Борис Кульвев [26] прагнув розчулити суддів відвертими зізнаннями: «Заявляю ещё раз и с этим умру, что работал я честно, не жалеючи себя, получил туберкулёз, не гнушался никакой работой, вплоть до того, что по приговорам из Иркутска сам же приводил их в исполнение и в непригодных районных условиях приходилось таскать (трупы – авт.) на себе. Я приходил с операции обмазанный кровью, но моё моральное угнетение я поднимал тем, что делал нужное и полезное дело Родине» [27].

Розстрілами політичних опонентів радянської влади чекісти вихвалялися не тільки у закритих відомчих документах, але і у відкритій пресі.

Колишній голова Канівської повітової ЧК І.П.Габінський [28] на сторінках журналу «Летопись революции» розповів читачам про те, як весною 1919 р. він розстріляв колишнього голову Петербурзької Ради робітничих депутатів Ю.С.Хрустальова-Носаря та ще декілька осіб [29].

Смертна кара як один із видів покарань «ворогів революції» оспівувалася і радянськими літераторами. Поет Дмитро Фальковский [30], який в роки громадянської війни служив в підрозділах ЧК, написав декілька віршів, в яких описав як він особисто розправлявся з ворогами – «не боявся я тіней могил, тіней тих, кого сам розстріляв ... саботаж та учасників змов я розстрілював сотнями в ряд» [31]. Інший український письменник Микола Хвильовий [32] у психологічній новелі «Я (Романтика)», головним героєм зобразив чекіста, який заради революційних ідеалів убиває власну матір.

Таким чином застосування смертної кари в Країні Рад мало сприйматися її громадянами як ефективно знаряддя боротьби з опозиційними влади силами як своєрідна санація суспільства від «соціально чужого елемента» та «ворогів народу». Радянському соціуму нав'язувалася думка: заради прекрасного завтра можна все!

Нагорода за розстріли – ордени

Працю штатних катів влада всіляко заохочувала, проте урядовими орденами їх почали нагороджувати лише в добу «великого терору». У часи громадянської війни члени розстрільних команд нагороджувались цінними подарунками. Наприклад, рядові учасники розстрілів білих офіцерів у Криму у грудні 1920 р. (серед них був вже згадуваний І.П.Габінський) отримали золоті годинники з написом «За енергійну роботу від Особливого відділу Південного фронту» [33].

Після введення ОДПУ при РНК СРСР відомчих нагород – знака «Почетный работник ВЧК-ГПУ(V)» в 1922 р. та знака «Почетный работник ВЧК-ГПУ(XV)» в 1932 р., ними стали нагороджувати і штатних виконавців смертних вироків – комендантів. Принагідно зазначимо що з 183 співробітників держбезпеки, які двічі отримали звання почесного чекіста, троє були штатними виконавцями утаємничої процедури (В.М.Блохін [34], М.В.Попов [35] та П.І.Магго [36]).

Ситуація з нагородами виконавців смертних вироків дещо змінилася після призначення наркомом внутрішніх справ СРСР М.І.Єжова [37].

Вже 28 листопада 1936 р. було ухвалено постанову Центрального виконавчого комітету СРСР про нагородження орденами 19 співробітників НКВС «за особливі заслуги в боротьбі за зміцнення соціалістичного ладу» [38]. З 18 співробітників держбезпеки, отримавших ордени Червоної Зірки, не менш ніж 16 осіб безпосередньо брали участь у виконанні смертних вироків.

Нагородження штатних катів продовжувалось і у другій половині 1937 року. Урядових нагород удостоїлися більшість комендантів республіканських, крайових та обласних НКВС [39]. Що стосується співробітників комендатури НКВС СРСР, то в листопаді 1936 р. – грудні 1937 р. деякі з них, що найбільше відзначилися при виконанні «специфічної роботи», удостоєні навіть двох орденів. Серед кавалерів орденів Червоної Зірки та Знака Пошани були і майбутні кати польських офіцерів: В.М.Блохін, І.І.Антонов [40], О.М.Ємельянов [41]; П.І.Магго, О.В.Окунєв [42], Д.Е.Семеніхін [43], І.І.Фельдман [44], І.І.Шигальов [45], П.О.Яковлев [46]. Капітан держбезпеки, співробітник для особливих доручень комендатури НКВС СРСР Василь Іванович Шигальов був нагороджений більш престижною нагородою – орденом Червоного Прапора.

Варто відзначити, що за вказаний період жоден зі співробітників Головного управління державної безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР двох орденів не отримав! Лише 22 лютого 1938 р. в честь двадцятиріччя Робітничо-Селянської Червоної Армії були нагороджені декілька співробітників Особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР [47], які за півроку до ювілею отримали ордени за чистку армії від ворогів народу.

У 1938 р. виконавців смертних вироків орденами вже не нагороджували, проте окремі «за видатні заслуги» отримували знаки «Почетный работник ВЧК-ГПУ(XV)». 26 квітня 1940 р. орденами та медалями була нагороджена велика група співробітників НКВС СРСР, серед яких були і учасники таємної розправи над польськими офіцерами в Катинському лісі – В.М.Блохін (отримав орден Червоного Прапора) та В.І.Шигальов удостоєний ордена Знак Пошани [48].

У роки Другої світової війни військовослужбовці Радянської Армії, задіяні у розстрілах «шпигунів», «зрадників», «дезертирів», теж отримували урядові відзнаки. Про це яскраво свідчить нагородний лист на коменданта ОВ НКВС 4-ї армії Л.С.Аксельрода [49]: «...Тов. Аксельрод показал высокое сознание долга в

содержании, конвоировании и этапирования важных государственных преступников и других арестованных и осужденных за контрреволюционные преступления лиц. Приводил в исполнение приговора над врагами Советского народа, осужденных ВТ (военного трибунала – авт.) Армии и ВТ ряда дивизий. В целях поднятия боеспособности частей 25 с/к (стрелкового корпуса – авт.), 52, а затем 4 Армии, неоднократно командировался для приведения в исполнение приговоров на передовые позиции. Эти поручения всегда выполнял умело и добросовестно» [50]. За вказані «подвиги» начальник ОВ НКВС 4-ї армії І.В.Шишлін [51] наприкінці 1941 р. пропонував нагородити підлеглого орденом Червоного Прапора, але керівництво оцінило заслуги чекіста набагато скромніше – 20 квітня 1942 р. він отримав лише медаль «За бойові заслуги» [52]. Відзначимо, що Л.С.Аксельрод був катом зі стажем – 19 грудня 1937 р. за роботу на посту коменданта УНКВС по Сталінській області він був нагороджений орденом Червоної Зірки [53].

Розстрілювали не тільки штатні кати

З перших днів існування ЧК виконання смертних вироків покладалося на комендантів та співробітників комендатури. Пізніше до розстрілів стали залучатися співробітники внутрішніх тюрем ОДПУ-НКВС. Траплялися випадки коли функції ката перебирали на себе співробітники органів держбезпеки високого ранга, і робили це вони, наймовірніше, з власної ініціативи.

Начальник Житомирського окружного відділу НКВС Київської області Ю.С.Шатов [54] навесні – восени 1937 р. самотужки виконував смертні вироки, розстрілюючи за ніч до 30 осіб [55].

У службовій атестації на помічника начальника УНКВС по Дніпропетровській області С.О.Янковича [56] його начальник П.А.Коркин [57] писав: « В 1937 году т. Янкович лично руководил оперативной следственной группой по делам вскрытия организаций, групп и резидентур польской и германской разведок. Особенно большая работа проведена т. Янковичем по разгрому польского шпионско-диверсионного фашистского подполья (репрессировано свыше 600 человек, из коих созналось 450 человек)... Наряду с этим т. Янкович непосредственно руководил и лично принимал участие в приведении в исполнение приговоров в порядке приказа Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР

№ 00485 и по решениям Спецколлегии Облсуда, Трибунала и Особой Тройки УНКВД (свыше 1000 человек). Достоин досрочно присвоения очередного спецзвания «капитан» [58]. Однак чергового спецзвання С.О.Янкович не дочекався – через декілька місяців він був розстріляний за звинуваченням в контрреволюційній змовницькій діяльності в НКВС.

Брали участь у розстрілах і керівники органів держбезпеки найвищого рангу. Так нарком внутрішніх справ Кримської АРСР Л.Т.Якушев [59] упродовж 28-29 листопада 1938 р. особисто розстріляв 553 особи [60]. Відомі приклади коли в умиротворенні «ворогів народу» були задіяні навіть судді. Наприклад голова Військової Колегії Верховного Суду СРСР В.В.Ульріх [61] не тільки відправляв на смерть своїми вироками десятки тисяч людей, але і особисто розстрілював приречених, зокрема, Я.К.Берзіна [62] – начальника Головного розвідувального управління Червоної Армії [63].

Імена «нештатних виконавців» були відомі тільки вузькому колу осіб. Про це красномовно свідчить скарга чергового коменданта внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області П.П.Топунова на ім'я заступника наркома внутрішніх справ УРСР М.Д.Горлінського [64], в якій він жалівся на старшого лейтенанта державної безпеки К.С.Курпаса [65], мовляв останній дорікнув його у присутності сторонніх чекістів: «ты только научился расстреливать» [66].

Для прикладу у розстрілах «ворогів народу» у жовтні-грудні 1937 року у м. Умані залучався прикомандирований Київським управлінням НКВС Борис Наумович Нейман, в обов'язки якого у складі Уманської оперелідчої групи входило оформлення кримінальних справ на завершальній стадії слідства [67]. Пізніше він згадував: «С октября по декабрь 1937 г. я периодически принимал участие по исполнению приговоров над осужденными к ВМН – расстрелу» [68]. Начальник Уманської тюрми Самуїл Мойсейович Абрамович свідчив, що «Нейман был любитель пострелять и при стрельбе у него получались рикошеты и во избежание несчастных случаев я его один раз выгнал» [69].

На основі архівних документів можна стверджувати, що до розстрільних команд залучалися працівники автобази НКВС. Серед них – Станіслав Якович Єндрусінський, який в 1932-1938 роках працював завідувачем гаражу Київського обласного відділу ДПУ-НКВС, згодом

помічником завідувача гаражу та шофером НКВС УРСР. Відомо, що «за безупречную работу и активную борьбу с контрреволюцией, шпионажем и бандитизмом» С.Єндрусінського було нагороджено колегією ГПУ УРСР бойовою зброєю системи «Маузер» з надписом на срібній дощечці, а у розпал «великого терору» наказом НКВС УРСР № 283 від 15.IX. 1937 р. йому було оголошено подяку з видачею місячного окладу за «чітке виконання важливого оперативного завдання» [70].

Психічний стан катів

Важко зрозуміти, що відчували «енкаведисти», знищуючи тисячі своїх співгромадян. Достойно відомо, що деякі з них мали чітко виражені проблеми зі психікою.

Заарештований начальник внутрішньої тюрми УНКВС по Житомирській області Ф.Г.Ігнатенко [71] свідчив, що «когда началась массовая операция, я всё время работал на исполнении приговоров. Я не могу говорить цифры, но я сам перестрелял тысячи людей. Это стало отражаться на здоровье. Дошло до того, что два раза я пытался стрелять в себя. Ходишь по улице и вдруг начинаешь бежать – кажется за тобой гонятся расстрелянные. Приходишь на работу и работать не можешь, пойдешь убьешь птичку или кошку и потом работаешь... При массовых операциях я около полутора лет спал здесь не раздеваясь. Проспишь пару часов и опять сразу за работу берешься» [72].

Інший заарештований – колишній комендант УНКВС по Житомирській області Г.А.Тимошенко [73] жалівся, що «все ночи я провел в маленькой темной комнате. Я стрелял врагов правой и левой рукой. Я боялся в доме спать, чтобы не проговориться со сна перед женой. По 2 часа я спал здесь, а потом продолжал опять ту же работу» [74].

Траплялися і самогубства – 14 березня 1939 р. застрелився комендант УНКВС по Ленінградській області О.Р.Полікарпов [75], залишивши дружині записку, «что морально тяжело устал, никаких преступлений не делал» [76].

Більшість виконавців смертних вироків рятувалися алкоголем. Один із членів розстрільної команди на Лубянці у 1930-ті роки повідав журналістам, що після розстрілів горілку «пили до потери сознательности, а одеколоном мылись до пояса – иначе не избавишься от запаха крови и пороха – даже собаки от нас шарахались» [77].

Помічник начальника Запорозького міськвідділу НКВС С.О.Янкович влаштував «випивки та ужин в той же комнате, где приводились приговора». Гроші на випивку отримували від продажу особистих речей розстріляних. Речі кращої якості кати присвоювали собі [78]. І такі випадки були не поодинокі.

Професійні виконавці смертних вироків у керівництві обласних УНКВС на Західній Україні

З перших днів нападу на Польщу та приєднання Західної України до Радянського Союзу комуністичне керівництво приділяло значну увагу фізичному знищенню противників. Вже у вересні 1939 р. перший секретар ЦК КП(б)У М.С. Хрущов [79] лаяв чекістів: «Что это за работа, когда нет ни одного расстрелянного!» [80].

Ймовірно для підготовки масштабної соціальної чистки у 1940 р. були призначені на керівні посади в Західну Україну чекісти з великим досвідом проведення масових страт: помічником начальника УНКВС по Дрогобицькій області став М.І.Гринько [81] – колишній комендант НКВС Азербайджанської РСР [82]; помічником начальника УНКВС по Тернопільській області – Л.І.Лельоткін [83] – колишній комендант УНКВС по Одеській області [84]; помічником начальника УНКВС по Чернівецькій області – О.Г.Шашков [85] – колишній комендант НКВС УРСР [86]. Їх уміння знищувати «ворогів народу» було високо оцінено керівництвом: О.Г.Шашков у 1936 р. був нагороджений орденом Червоної Зірки [87]; Л.І.Лельоткін в 1937 р. – орденом Червоної Зірки [88] та знаком «Почетный работник ВЧК-ГПУ (XV)» [89].

Технологія розстрілів

У 1930-ті роки ХХ століття в СРСР утвердився чіткий порядок виконання смертних вироків. Після винесення вироку один з керівників наркомата внутрішніх справ чи начальник обласного УНКВС направляв коменданту стандартний документ:

«Совершенно секретно
Коменданту НКВД УССР

Старшему лейтенанту госбезопасности тов. Шашкову

ПРЕДПИСАНИЕ

Предлагается Вам привести в исполнение приговора Тройки УНКВД Киевской области

над осужденными к высшей мере наказания – РАССТРЕЛЯТЬ – нижеследующих осужденных:

КУЧЕР Кирилл Григорьевич...

53. ГОРДЕЙЧУК Николай Яковлевич.

С вещами и личными делами.

Об исполнении приговора представит один общий акт и по одной выписке из акта на каждого осужденного.

ПРИЛОЖЕНИЕ: 53 выписки из протокола Тройки и 1 копия выписки (образец).

Председатель тройки НКВД Киев[ской] области

Ст[арший] майор госбезопасности Шаров [90]

г. Киев. 5.VIII.37 г.» [91]

Засудженого до вищої міри покарання приводили до спеціальної кімнати, де його вже чекала спеціальна комісія, яка складалася, як правило, з трьох осіб. Працівник прокуратури спостерігав «за законністю процедури» – перевіряв обвинувачувальний висновок та вирок. У часи масових страт 1937-1938 років працівники прокуратури на периферії, як свідчать численні документи, під час виконання смертної кари були відсутні.

В обов'язки співробітника 8-го (обліково-статистичного) відділу НКВС входила ідентифікація особистості засудженого. Ставлячи питання та оглядаючи арештанта, він переконувався, в тому що саме та людина, яка підлягає розстрілу (*Варто зауважити, що запущений конвеєр смерті у часи «великого терору» не завжди працював як відлагоджений механізм. Інколи траплялися «збої». Про це свідчить записка наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського надіслана по проводу 9 березня 1938 року генеральному комісару державної безпеки М. Єжову: «ВРИД НАЧ УНКВД НИКОЛАЕВСКОЙ ОБЛАСТИ тов. ФИШЕР ДОНЕС РАПОРТОМ СЛЕДУЮЩЕЕ:*

ПРИ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОТОКОЛА ОСОБОГО СОВЕЩАНИЯ НКВД СОЮЗА за № 40 от 5 февраля 1939 года (альбом по греческой операции) ПО ВИНЕ НАЧАЛЬНИКА 8 ОТДЕЛЕНИЯ УНКВД НИКОЛАЕВСКОЙ ОБЛАСТИ СЛАВИНСКОГО И ПОМ. ОПЕРУПОЛНОМОННОГО ТУСТАНОВСКОГО БЫЛИ ОШИБОЧНО РАССТРЕЛЯНЫ ОСУЖДЕННЫЕ ПО 2 КАТЕГОРИИ – ТАРНАВСКИЙ ВИТАЛИЙ АНДРЕЕВИЧ (грек, бухгалтер тюрьмы г. Кирова) и СТАНКО ДМИТРИЙ ДЕМЬЯНОВИЧ (грек, машиновед завода «Красная Звезда» в г. Кирова).

СЛАВИНСКИЙ И ТУСТАНОВСКИЙ АРЕСТОВАНЫ, (так как они вообще люди гнилые).¹ ОБ ИЗЛОЖЕННОМ ДОНОШУ НА ВАШЕ РАСПОРЯЖЕНИЕ.

УСПЕНСКИЙ.» [92])

Співробітник комендатури чи внутрішньої тюрми НКВС відповідав за своєчасну доставку заарештованих, керував виконавцями чи особисто виконував вироки. Після дотримання всіх формальностей виконавець на очах членів комісії розстрілював засудженого. Потім складався акт про виконання вироку:

«АКТ

1937 года, августа 7 дня. Я, комендант НКВД УССР – ст [арший] лейтенант государственной безопасности тов. ШАШКОВ, в присутствии начальника внутренней тюрьмы УГБ НКВД УССР – мл.[адшего] лейтенанта госбезопасности тов. НАГОРНОГО [93] и пом[ощника] нач[альника] внутренней тюрьмы УГБ НКВД УССР – тов. КОБЕНЕК [94], на основании предписания Председателя Тройки НКВД Киевской области – ст[аршего] майора государственной безопасности – тов. ШАРОВА, согласно выписок из протоколов заседания Тройки при Киевском Облуправлении НКВД от 3 августа 1937 года, привёл в исполнение приговор над осужденными к высшей мере уголовного наказания – РАССТРЕЛУ:

КУЧЕР Кириллом Григорьевичем...

53. ГОРДЕЙЧУК Николаем Яковлевичем.

Присутствовали и смерть расстрелянных констатировали:

Комендант НКВД УССР

Ст[арший] лейтенант госбезопасности тов. Шашков

Нач[альник] внутренней тюрьмы НКВД УССР

Мла[дший] лейтенант госбезопасности Нагорный

Пом[ощник] нач[альника] внутренней тюрьмы НКВД УССР Кобенек

Расчет рассылки:

1 экз[емпляр] в 8 отдел УГБ НКВД УССР

2 -3 «-» – в 8 отдел УГБ УНКВД, Киев

4- «-« – в делах Комендатуры» [95].

Як з'ясувалося в часи «беріівської відлиги» відповідальні співробітники органів держбезпеки у зв'язку масовими розстрілами «ворогів народу» в 1938 році просто не встигали належним чином оформлювати акти виконання виро-

ків. Про це свідчить директивний лист заступника наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулова начальника УНКВС про перевірку стану документів щодо розстрілу засуджених від 24 січня 1939 року: «...Произведенной НКВД УССР проверкой выявлено, что документы об исполнении приговоров в отношении осужденных НКВД СССР в Особом порядке и Особыми Тройками по 1 категории в ряде областных управлений НКВД УССР находятся в безобразном состоянии. При приведении приговоров в исполнение некоторые УНКВД не составляли установленных актов, а ограничивались проставлением на предписаниях различных условных знаков («кружочков», «крестиков», «птичек» и т. п.), значение которых известно только их авторам. В УНКВД по Ворошиловградской области отсутствуют акты о приведении в исполнение приговоров по первой категории в отношении осужденных в 1938 г. – 1231 чел., по Сталинской области на 483 чел.

В тех же областных Управлениях НКВД имели место случаи, когда по предписаниям о приведении в исполнение приговоров, посланным в другие УНКВД (по месту содержания арестованных), удовлетворялись получением справок по телефону о том, что приговор исполнен, не требуя письменных подтверждений. Во многих УНКВД отсутствует контроль над приведением в исполнение приговоров. Так, в УНКВД по Днепропетровской области предписаний дано на значительно большее количество арестованных, чем было фактически осуждено. Также безобразно поставлено в большинстве УНКВД хранение материалов об исполнении приговоров: предписания, акты и переписка по ним хранятся в столах, деревянных шкафах, совершенно не обеспечивающих надлежащую сохранность и не гарантирующих от пропажи этих сугубо секретных документов.

Предлагаю:

1. Начальникам УНКВД лично проверить состояние и хранение документов о приведении в исполнение приговоров над осужденными по первой категории.

2. В пятидневный срок привести в надлежащий порядок все делопроизводство по исполнению приговоров.

3. Оформить в установленном порядке исполнения приговоров, по которым не были составлены акты.

¹ Дописано синім олівцем (авт.)

4. Для хранения протоколов и документов по исполнению приговоров, снабдить 1 Спецотделения несгораемыми кассами или ящиками...» [96]

Опираючись на документ, важко з'ясувати, хто саме розстрілював в'язнів у Києві – сам О.Г.Шашков чи О.Г.Шашков разом з І.Г.Нагорним та Д.Д.Кобенком (участь двох останніх у розстрілах радянських громадян у 1936-1938 роках підтверджується показами співробітників НКВС). Проте не можна виключати і участі третіх осіб, в тому числі співробітників комендатури чи внутрішньої тюрми.

Ось як наприкінці 1980-х років розповідав про технологію виконання смертних вироків у Києві в 1937-1938 роках доктор юридичних наук В. Мунтян, почуті ним з вуст колеги, колишнього прокурора М. Табачного: «Табачний мені розповідав, що десь протягом 1937-1940 рр. він у службових справах був присутнім при виконанні вироків відносно тих осіб, що були засуджені до смертної кари. Зі слів Табачного я добре пам'ятаю, що це стосувалось виконання вироків у Лук'янівській тюрмі. Все це відбувалося в кімнаті коменданта по особливим справам <...> За його словами людину засуджену до розстрілу піднімали з підвалу на якомусь ліфті в кімнату для розстрілів. Він, як прокурор, пересвідчувався, що це саме та людина, яку засудили до розстрілу. після чого людину повертали обличчям до стіни, ставили на коліна, нахиляли голову вниз і комендант стріляв у потилицю. Мертвого знову опускали вниз, а на його місце піднімався наступний засуджений. Хто ще був присутнім при розстрілі, він мені не розповідав. З його слів я зрозумів, що там був присутній якийсь допоміжний персонал, так як перед виконанням вироку деякі засуджені впадали в істерику і їх доводилось заспокоювати з допомогою цих осіб. За словами Табачного, виконання вироків здійснювали в нічний час. В середньому за ніч розстрілювали 100-150 чоловік. Звичайно, це відбувалося не кожного дня, але вся ця процедура протягом декілька років, за словами Табачного, позначалась на його здоров'ї. Ще пам'ятаю, що він говорив про те, що трупи розстріляних вивозили за місто, за Дарницю, в ліс» [97].

Розповідь В. Мунтяна в часи «горбачовської перебудови» про те, що виконання смертних вироків у 1937-1938 роках відбувались на території Лук'янівської тюрми розходяться з показами Павла Григоровича Старжинського на допиті у слідчого органів НКВС 9 жовтня 1938 року:

«Осенью 1937 года я начальником гаража автобазы НКВД УСССР – Чепелем был переброшен с машины отдела фельдсвязи на машину специального назначения (тюремка). Работая на этой машине по доставке арестованных из спецкорпуса Лукьяновской тюрьмы во внутреннюю тюрьму НКВД УССР осужденных к высшей мере наказания расстрелу. По происшествии месяца моей старательной работы я через надзирателей Шалайкина, Бендерского и Перегона, а также шоферов спецмашин – Заяц и Бабича стал получать разные вещи бывших обвиняемых, которые впоследствии сбывал через магазин случайных вещей» [98]. Отже виконання смертних вироків у добу «великого терору» у Лук'янівській тюрмі не відбувалися і смертників доправляли у підвали на вул. Інститутській, 1, де розміщувалася внутрішня тюрма НКВС УРСР.

Документальних свідчень про те, яким чином виконувалися вироки в УНКВС по Харківській області небагато. Влітку 1937 р. за ґрати потрапив свояк колишнього наркома внутрішніх справ УРСР В.А.Балицького [99] співробітник харківської прокуратури Д.К.Вазанов. У його архівно-слідчій справі є покази внутрікамерного агента про те, що Д.К.Вазанов розкрив сокамерникам державну таємницю – розповів деталі яким чином відбувається процедура смертної кари. Якщо ув'язненому в 11 годин ночі оголошують «на вихід з речами», то це означає розстріл. Перед тим як посадити ув'язненого в машину йому зв'язують руки позаду та везуть на вулицю Чернишевського в Управління НКВС. У дворі є залізни двері, які ведуть у приміщення, в якому відбуваються розстріли. Відразу по приїзду ув'язненого ведуть до підвалу, змушують дивитися у визначеному напрямку та стріляють у потилицю [100].

Збереглися документальні свідчення яким чином виконувалися вироки над засудженими до розстрілу в Уманській оперслідгрупі в 1937 році. Учасник розстрільної команди Борис Наумович Нейман пригадавав: «Порядок привоза осужденных из тюрьмы в Уманское РО НКВД для исполнения приговоров был следующий: Нач. Уманского РО, он же нач. межрайследгруппы БОРИСОВ, с получением списков арестованных из КОУ НКВД, осужденных к расстрелу, частично каждый вечер иногда через несколько вечеров давал от себя списки нач. тюрьмы г. Умани АБРАМОВИЧУ, примерно на 40-50 ч. осужденных к расстрелу, для доставки таковых в РО, обыкновенно к 10 часам вечера.

Осужденные к расстрелу привозились в одну из комнат двора РО. БОРИСОВ примерно к 11-12 ч. ночи лично сверял по списку, присланному из КОУ НКВД, сверяя тщательно их фамилии, имя и отчество и другие установочные данные.

После окончательной проверки осужденных к расстрелу, им объявлялось, что они идут на этап, а сейчас пройдут пропускник, баню. Таким образом, оперативные сотрудники каждый раз водили по одному в подвальное помещение, где приводились в исполнение приговора.

Приведенный осужденный к расстрелу в подвальное помещение никаким репрессиям не подвергался, а нач. тюрьмы АБРАМОВИЧ предлагал каждому в отдельности сдавать имевшиеся при них деньги, которые ложил к себе в карман плаща, после указанного осужденному предлагали раздеваться до белья, а затем он выводился во вторую комнату подвального помещения, где над ним приводился приговор в исполнение» [101].

Незаконне привласнення чужого майна

Згідно з наказом наркома внутрішніх справ УСРР В.А. Балицького від 9 липня 1935 року смертні вироки виконувалися виключно в обласних управліннях НКВС [102] співробітниками комендатури. За часів «великого терору» у чекістів через «завантаженість» вже не було можливості страчувати всіх «ворогів народу» в обласних центрах, тому периферійним керівникам доводилося запускати в дію місцевий конвеєр смерті. Більше того, винайдена індустрія знищення ворогів народу мала не тільки сприяти санації радянського суспільства, а й примножувати матеріальне становище працівників органів держбезпеки. Такої думки притримувався й начальник Сумського міського відділу НКВС Олексій Кудринський, який дозволяв членам розстрільної команди продавати речі страчених на міському ринку. Не гребував вилученими «речовими доказами» й сам начальник Сумського міського відділу НКВС [103]. Так помічник оперуповноваженого Сумського міського відділу НКВС сержант держбезпеки Борис Фадєєв розповів слідству у справі Кудринського (заарештовано 16 червня 1939 року на підставі ст. 206-17 п. «а» Кримінального кодексу УСРР) наступне: «В 1937 р. в м. Суми здійснювали виконання вироку. Після виконання вироку, виконавці присвоювали собі гроші, пальто, костюми, взуття та все барахло заганяли тобто продавали і від цього

мали великий заробіток... Кудринський про це знав» [104].

Мародерство заохочувалося керівництвом. Наприклад, коли співробітник 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС по Київській області І.Г.Бабич звернувся до начальника столичного управління М.Д.Шарова з питанням що робити з грошима та майном засуджених, то отримав відповідь: «Работа тяжелая, пусть ребята берут себе» [105].

Весною 1939 р. військовим трибуналом прикордонних та внутрішніх військ Київського військового округу були засуджені до різних термінів ув'язнення колишні співробітники внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області В.П.Кашин [106], П.С.Таран [107], П.П.Топунов [108], І.П.Рудь [109], С.А.Руденко [110] та Г.П.Пушкарьов [111]. Попереднім та судовим слідством було встановлено, що протягом чотирьох місяців 1937-1938 років зазначені особи систематично перед розстрілом у громадян засуджених до смертної кари вимагали силою грошей. Крім того, ці мародери вибивали у трупів золоті зуби, а деякі з речей розстріляних продавали на харківських базарах [112].

Подібні безчинства в зазначений період коїлися і в інших районних відділках НКВС УСРР. За свідченням одного із членів розстрільної команди Уманського райвідділу НКВС Б.Неймана «В конце сентября или начале ноября 1937 г. будучи в кабинете Борисова (начальник Уманского райвідділу НКВС – авт.) на докладе, он при мне вызвал коменданта РО НКВД Карпова (убит в 1938 г.) и вахтера Кравченко коих начал ругать за то, что они продают одежду, снимаемую с осужденных после расстрела, на базаре, предупредив их, что если он еще раз об этом узнает, то освободит их от приведения в исполнение приговоров... В декабре же в группе расстрелянных был расстрелян... учитель кажется из Уманского района, у которого была верхняя или нижняя челюсть золотых зубов, Абрамович (начальник тюрьмы м. Умані – авт.) по окончании приведения приговора в исполнение вышел в помещение, где лежали расстрелянные, отыскал расстрелянного учителя с золотыми зубами, поднял ему голову и наганом начал выбивать ему зубы и затем нагнул голову расстрелянного высыпал в руку, где держал носовой платок» [113].

Намаганням відповідальних співробітників Запорізького райвідділу НКВС заволодіти грошима та цінностями розстріляних «ворогів

народу» прагнув завадити у березні 1938 року начальник Управління НКВС по Дніпропетровській області Юхим Кривець: «ЗАМ. НАРКОМА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР СТАРШЕМУ МАЙОРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ тов. РАДЗИВИЛОВСКОМУ.

В соответствии с директивой Финотдела УГБ НКВД УССР от 4 февраля 1938 года за № 365339, утвержденной Народным Комиссаром Внутренних дел УССР Комиссаром Государственной Безопасности 3-го ранга тов. УСПЕНСКИМ, Управлением НКВД УССР по Днепропетровской области, в период 21-27 февраля с.г. была проведена проверка сумм и ценностей арестованных в Запорожском Горотделе НКВД.

При проверке обнаружено, что все деньги и ценности арестованных, осужденных по 1-й категории за время с 20 августа 1937 г. по 17 февраля 1938 года, изъятые у последних при поступлении их в тюрьмы в Горотдел, ни в кассу Горотдела, ни на текущий счет не сдавались, а хранились у Зам. Нач. Горотдела Старшего Лейтенанта Государственной Безопасности тов. ЯНКОВИЧА.

Из изъятых таким путем денег Р.– 65.868-47 коп. и облигаций на 7.260 рубл., в момент проверки тов. ЯНКОВИЧЕМ было предъявлено наличными деньгами – руб. – 33.172 коп. 26 и облигациями – 5.300 рубл. И квитанция бухгалтерии Горотдела на сданные только 21 февраля с.г. деньги Руб.–21.682 коп. 37 и облигациями на 1.960 рублей.

Остальные 11.013 рубл.84 коп. деньгами израсходованы.

В оправдание расхода тов. ЯНКОВИЧЕМ были предъявлены документы в израсходовании по операции 4.327 р. 80 коп. и на выданные сотрудникам, принимавшим участие в операции по Комендатуре на особые расходы 4.743 рубл.

На остальные 1.943 р. 04 коп. были предъявлены часть оформленных, а часть совершенно не оформленных записок на приобретение разных продуктов для сотрудников Горотдела...

Считаю такие действия Начальника Горотдела Полковника тов. ШУМСКОГО и Зам. Начальника Горотдела Старшего Лейтенанта Государственной Безопасности тов. ЯНКОВИЧА грубым нарушением финансовой дисциплины по части приема, хранения и учета сумм и ценностей арестованных, тем более, что оба они по этому вопросу несколько раз имели устные наказания.

Прошу утвердить прилагаемый при этом проект приказа о наложении админвзыскания на

них обоих (арестовать на 15 суток каждого), с отнесением за их счет не законно израсходованных 1.943 р. 04 коп.» [114].

Завдяки протоколу судового засідання Військового трибуналу прикордонних та внутрішніх військ Київського округу по Київській області від 15 березня 1939 р. у справі шофера спецмашини НКВС УРСР Петра Івановича Бабічева, можливо відтворити в деталях практику розкрадання речей розстріляних осіб, яка існувала в тюрподі НКВС УРСР. Інформаційно насиченими, на наш погляд, виглядають покази у якості свідка начальника внутрішньої тюрми НКВС УРСР Івана Григоровича Нагорного: «В отношении вещей было так. В 1937 г. у нас были большие работы (мається на увазі масові розстріли – авт.) и в то время комендантом НКВД УССР был Шашков, после этих работ у нас много осталось вещей и сдавать их некуда было, тогда я обратился к Шашкову с вопросом, что делать с вещами. Шашков написал рапорт на имя бывшего наркома Леплевского, и в этом рапорте просил разрешение о выдачи части вещей работникам комендатуры, и Леплевский на рапорте написал резолюцию «разрешаю». После чего Шашков сам составил список кому можно выдать вещи... Через некоторое время, после «тройки» у нас опять скопилось большое количество вещей и девать их некуда было, тогда я лично сам ходил к бывшему заместителю наркома Степанову и Степанов разрешил мне выдавать часть вещей сотрудникам, которые возились с растрелянными, а также вещи как часы и другие ценности их сдавали через финотдел НКВД УССР в доход государства... Также случаи были, когда я лично давал работникам комендатуры вещи (гимнастерки, сапоги) на то время когда они возились с растрелянными, но после работы они их снимали и отдавали обратно в кладовую, разрешал я им одевать временно чужую одежду для того, что они не пачкали свою одежду в кровь. При бывшем наркоме Успенском, мы все вещи расстрелянных уничтожили, а после Успенского, стали сдавать по квитанции «Киевпромторгу», который находится на Прорезной улице №7» [115].

Таємні поховання

Таємне поховання було одним з найважливіших завдань у роботі чекістів. Для прикладу у Харкові не захотіли повторювати помилок 1919 р., коли після захоплення міста білогвар-

дійським військами жителі повсюди стали знаходити понівечені тіла жертв червоного терору. Насправді було виявлено 286 трупів [116], проте білогвардійська пропаганда писала про декілька тисяч розстріляних [117]. Жахливі документальні кадри розкопок жертв більшовиків з денікінської кінохроніки можна побачити у фільмі Станіслава Говорухіна «Россия, которую мы потеряли». З тих пір, практично жодна книга про громадянську війну в Росії, яка була опублікована на Заході, не обходила «жахи Харківської ЧК», а комендант концентраційного табору при Харківському губвиконокомі по вулиці Чайковського б.16 С.О.Саєнко [118] став одним із відомих катів громадянської війни [119].

Після утвердження радянської влади у листопаді 1919 р. місця поховань жертв комуністичного терору стали однією з найбільших таємниць Харкова. На сьогодні відсутні документальні матеріали про місця поховань «ворогів народу», розстріляних в 1920-1930-і роки. За неперевереними версіями, страчених у м. Харкові звозили і ховали на території Кирило-Мефодієвського цвинтаря [12]. У 1933 р. більшовики зіткнулися з проблемою таємного захоронення померлих від голоду українських селян, які зуміли прорватися крізь заслони військ ДПУ в столицю Радянської України, проте знайшли свою смерть на вулицях міста. Згідно інформації, поданої у листі начальника Харківського обласного відділу ДПУ З.Б.Кацнельсона [121] голові ДПУ УРСР В.А.Балицькому з 1 лютого по 3 червня 1933 р. на вулицях міста було підібрано 2785 бездиханних тіл [122]. Встановити місце останнього прихистку померлих від голоду не вдалося до сих пір.

У роки «великого терору» трупи розстріляних у Харкові таємно ховали на єврейському цвинтарі. Згідно чекістській статистиці в 1937 році смертна кара була застосована до 5509 осіб [123].

Приємом трупів відбувався суворо по опису. Наведемо приклад одного з них:

«Город Харьков, 11 марта 1938 года.

Я, нижеподписавшийся, заведующий кладбищем Горбачев сего числа на основании предписания коменданта УНКВД тов. Зеленого [124] принял и передал земле 39 (тридцать девять) человеческих трупов в присутствии представителя НКВД по Харьковской области.

Зав. кладбищем Горбачев

Присутствовали: подпись неразборчива,
подпись неразборчива» [125].

Таємні захоронення на єврейському цвинтарі продовжувалися приблизно до весни 1938 р., після чого новим начальником УНКВС М.Г.Телешовим [126] було прийнято рішення про організацію нового спецоб'єкта. За прикладом більшості краєвих та обласних УНКВС тіла «ворогів народу» стали хоронити за містом – у лісопарку, по Білгородському шосе, приблизно в 1,5 кілометрах від селища П'ятихатки у 200-х метрах від дороги [127]. Саме тут в знайдених на сьогодні 60-ти ямах віднайдено останки 2098 тіл [128], з числа розстріляних у 1938 р. 4996 радянських громадян та страчених, наймовірніше, у 1939 році 16 осіб [129].

До весни 1940 р. таємне кладовище було практично законсервоване. Коли постала потреба у похованні страчених польських офіцерів, то територію загородили. З метою маскування співробітники УНКВС копали поховальні ями під виглядом протитанкових ровів – мовляв курсанти Харківського прикордонного училища, яке знаходилося у П'ятихатках, вчать окопи копати та оборону утримувати. Ями були такими великими, що за потреби в них могла вантажівка заїхати. Співробітники силових структур копали без перерви декілька днів, причому годували їх нерегулярно. Подейкували, що кладовщик комендатури УНКВС Капглапов, на якого було покладено обов'язки по забезпеченню копачів їжею, присвоював продукти [130].

За свідченнями М.В.Сиромятнікова, після розстрілів трупи польських офіцерів складали в грузовий автомобіль. В одну машину грузили «скільки положено – двадцять п'ять. Накривали их тем, что у них было. Покидали да пошел (имеется ввиду, что после погрузки машина трогалась – авт.) [131]. ..Трупы поляков складывали в большие ямы... Трупы посыпали порошком белого цвета. Для чего был нужен этот белый порошок, я не знаю, в это время среди нас ходили разные разговоры, якобы этот порошок способствовал разложению трупов. Надо сказать что все действия по расстрелу поляков и их захоронению контролировались представителями НКВД из Москвы» [132].

На відміну від Катині, де трупи розстріляних складали штабелями, тіла страчених під Харковом були хаотично розкидані, що вказує на те, що їх просто скидали на краю ями [133]. Наявність в могилах гільз від револьвера системи «Наган» та гвинтівки Мосіна, схиляє до думки, що деяких страчених можливо доби-

вали в ямах [134]. Наймовірніше, що гілзи привозили з приміщення УНКВС і просто викидали.

За даними на сьогодні у 15 харківських ямах знайдено тіла 4302 осіб, що майже на 500 осіб більше, ніж кількість полонених польських громадян, вивезених з табору в Старобельську [135].

Харківським чекістам вдалося старанно приховати сліди своїх злочинів і в часи німецької окупації нацистам так і не вдалося віднайти місця масових поховань жертв комуністичного терору. Коли стало відомо про Катинь, то колишній нарком внутрішніх справ УРСР І.О.Сєров [136] обурювався невмілими діями смоленських чекістів: «С такой мелочью справиться не смогли. У меня на Украине куда больше было. А комар носа не подточил, никто и следа не нашел» [137].

У своєрідний спосіб прагнули приховати свої злочинні діяння співробітники Запорізького міського відділу НКВС. Прочитуємо зміст спеціального повідомлення начальника управління НКВС в Запорізькій області Горбаня на адресу заступника наркома внутрішніх справ УРСР майора держбезпеки А.Кобулова від 31 січня 1939 року: «При ознакомлении с постановкой работы в б<ы>вшем». Горотделе НКВД – мной было выявлено, что во дворе в выгребной яме, служившей для собирания нечистот, в момент операции весной 1938 года по распоряжению бывш. Нач. Горотдела НКВД ЯНКОВИЧА /арестован/ было уложено и засыпано 100-110 трупов.

В настоящее время строение и двор бывш. Горотдела НКВД передается в ведение завода «Коммунар» в обмен на здание УНКВД. Вынуть трупы сейчас не представляется возможным, ввиду их разложения.

Так как выгребная яма находится на расстоянии одного метра от 3-х этажного здания – мною принято единственное решение: на глубине 2 ½-3 метра залить выгребную яму крепким раствором цемента, что не даст возможности дальнейшего оседания почвы и рытья в этом месте каких либо котлованов.

О чем ставлю Вас в известность» [138].

З результатів документальних досліджень з'ясовано що місцем поховань жертв сталінських репресій на Чернігівщині був лісовий масив поблизу села Халявин Чернігівського району. За твердженнями пенсіонера НКВС М. Мусоргського (працював водієм у відділі по боротьбі з контрреволюцією Київського обласного управління НКВС) трупи «ворогів народу» від-

возилися в район селища Биківня (розташоване на північно-східній околиці м. Києва), де від траси вправо у лісі була огорожена велика територія лісової ділянки (19 та 20 квартал Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства), яка ретельно охоронялася [139]. У часи «великого терору» масові безіменні поховання на Донеччині здійснювалися на Рутченковому полі (район селища шахти №11 в Кіровському районі Донецька). Таємним кладовищем для репресованих на Луганщині було визначено урочище Суча балка (околиця Луганська), а на Полтавщині – піщаний кар'єр поблизу хутора Триби, розташованому близько 1 км на південь від села Макухівки Полтавського району.

«Ворогів народу», «диверсантів», «шпигунів іноземних розвідок» співробітники Управління НКВС по Вінницькій області таємно ховали у парку відпочинку, на території колишнього православного кладовища та фруктовому саду (вул. Підлісна) обласного центру. Місцем поховання засуджених до розстрілу у Черкасах було визначено найбільший міський цвинтар, розташований на околиці міста). Тіла розстріляних в 1937-1938 років в Одесі звозили до братських могил в районі 135 ділянки Другого християнського цвинтаря, а в Сумах до центрального міського кладовища. У Житомирі репресованих осіб таємно ховали у північно-східній околиці Староєврейського кладовища (Путятінський провулок).

Доля співробітників цвинтарів, на території яких відбувалися таємні поховання, у більшості випадків була трагічною. В 1937-1939 роках співробітники НКВС, приховуючи сліди своїх злочинів, розстрілювали персонал кладовищ, який брав участь або володів інформацією про таємні поховання страчених громадян [140].

Відомо, що адміністрацію і технічний персонал Лук'янівського кладовища у м. Києві, який брав участь у нічних похованнях розстріляних ворогів народу у Лук'янівській тюрмі у середині 1930-х років згодом було знищено. Це сталося в травні 1938 р., відразу після того як спецслужбами було віднайдене і успішно «введено в експлуатацію» новий могильник для «ворогів народу» 27 квітня та 7 травня 1938 року по звинуваченню у причетності до контрреволюційної повстанської організації заарештовано весь персонал (всього 12 чол.) Лук'янівського цвинтаря. У ході нетривалого слідства було встановлено, що його завідувач П. Воробйов, співробітники П. Омельченко, А. Татаренко, П. Форостовець

та ін. «проводили антирадянську агітацію проти заходів радянської влади, вихваляли фашистський лад в Німеччині» [141]. Чим окрім «контрреволюційних вчинків, цікавились органи НКВС під час допитів у лук'янівських гробокопачів дізнаємось зі спогадів свідка тих подій двірника Григорія Чорного: «В одну ніч разом з Воробйовим був заарештований тоді і я. Крім Воробйова і мене, були заарештовані робітники кладовища Сирацький і Кривенко. Я під вартою знаходився 7 днів і за цей час декілька разів викликали на допит. На допитах мене запитували, яку я виконую на кладовищі роботу. Чи задавали інші запитання, не пригадую (підкреслено авт.) Після арешту з-під варти був звільнений один я!» [142] Інших рішенням трійки управління НКВС Київської області від 3 та 10 травня 1938 року як «небезпечних свідків» було розстріляно.

Траплялися непоодинокі випадки коли співробітників органів держбезпеки, які брали безпосередню участь або в тій чи іншій мірі залучалися до процедури виконання смертної кари, заарештовували та згодом страчували. Наприклад, постановою трійки при Київському обласному управлінні НКВС від 7 жовтня 1938 р. було засуджено до розстрілу виконуючого обов'язки помічника начальника автобазы НКВС УРСР Степана Яковича Єдрусінського. Ката перетворили в жертву, звинувативши у передачі за кордон суворо секретної інформації стосовно кількості виконаних смертних вироків по лінії НКВС УРСР в 1937-1938 роках [143].

Місця масових поховань жертв сталінських репресій залишалися секретною інформацією навіть в часи боротьби з культом Й. Сталіна. У 1959 році в Чернігові у братських могилах на старому Руському кладовищі по вулиці Старобілоуській, 6 було урочисто перепоховано рештки біля 3000 людей, знайдених при будівництві по вулиці Тихій, що розташована між Єлецьким Успенським монастирем та тюрмою (зараз Чернігівський слідчий ізолятор, вул. Комсомольська, 4). Офіційно органи влади оголосили, що це жертви гітлерівського терору [144]. Подібна ситуація мала місце у місті Хмельницькому у вересні 1966 року, про що йдеться в інформаційному повідомленні голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченком ЦК КПУ від 15 лютого 1967 р.: «Комитет госбезопасности при Совете Министров УССР 22 сентября 1966 года информировал ЦК КП Украины о том, что в городе Хмельницком при производстве земляных работ, связан-

ных с строительством универмага, была вскрыта яма с останками трупов людей. Для выяснения обстоятельств захоронения и причин смерти людей была создана комиссия во главе с заместителем председателя Хмельницкого горисполкома. С участием судмедэксперта на месте производства земляных работ обнаружены останки 68 трупов людей, в том числе четырех женщин. На 12 черепах в затылочной области обнаружены отверстия округлой формы, схожие с пулевыми, что дало основание сделать вывод, что причиной смерти указанных лиц явились огнестрельные ранения. Установить причины смерти остальных захороненных не представилось возможным из-за разрушения костей скелетов и полного отсутствия мягких тканей. Давность их захоронения определяется немногим более двадцати лет.

На основании собранных материалов комиссия пришла к выводу, что захоронение обнаруженных останков людей относится к периоду военных действий на территории области в 1941-1944 гг. В числе захороненных имеются советские граждане, расстрелянные немцами, а также лица, сотрудничавшие с оккупантами, содержавшиеся в камере предварительного заключения при здании бывшего УНКВД, и погибшие при бомбежке города немецкой авиацией весной 1944 года. В связи с этим перезахоронение обнаруженных останков людей произведено на старом городском кладбище в общей могиле. Среди населения города во время обнаружения и перезахоронения останков людей распространялись нездоровые разговоры о том, что указанные люди якобы погибли в период необоснованных репрессий 1937-1938 гг. В последнее время подобные разговоры прекратились» [145].

Сформувати «правильну» громадську думку навколо масових поховань в Биківні мали допомогти висновки урядових комісій (1944 р., 1971 р., 1987 р.), в яких стверджувалося, що в биківнянському лісі знайдено тіла в'язнів Дарницького табору військовополонених, убитих нацистами [146].

Всебічне вивчення природи та наслідків масових політичних репресій в УРСР в рамках Державної програми підготовки багатотомної серії книг «Реабілітовані історією» має сприяти виявленню та меморіалізації місць масових страт та поховання жертв у всіх куточках України.

Джерела та література

1. Алексей Тепляков. Сибирь: Процедура исполнения смертных приговоров в 1920-1930-х годах. С. 213–277; примечания: С. 799-805 // Голоса Сибири: литературный альманах. – Выпуск четвертый / сост. М. Кушникова, В. Тогулев. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2006. – 823 с.; Тепляков А. Г. Процедура: Исполнение смертных приговоров в 1920-1930-х годах. – М.: Возвращение, 2007. – 108 с.
2. Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. – М.: Издательство Март, 1996. – С. 57.
3. Троцкий (Бронштейн) Лев (Лейба) Давидович (1879 – 1940). В 1918-1925 роках голова Револуційної військової ради РРФСР/СРСР. Убитий агентом НКВС у Мексиці.
4. Цит. за: Волкогонов Д.А. Троцкий. Политический портрет. – М.: АСТ, Новости, 1999. – Кн. 1. – С. 294.
5. Манцев Василь Миколайович (1889-1938). У 1920-1923 роках – керівник органів ВУЧК-ДПУ УРСР. В 1936-1937 роках – заступник голови Верховного Суду РРФСР. Розстріляний.
6. Дзержинський Фелікс Едмундович (1877 – 1926). В 1917-1926 роках – голова ВЧК-ОГПУ РРФСР / СРСР.
7. Тополянский В.Д. Вожди в законе. Очерки физиологии власти, – М.: Права человека, 1996. – С.206.
8. Євдокимов Юхим Георгійович (1891-1940). У 1920 р. – заступник начальника ОВ ВУЧК Південного фронту. В 1938 р. – замнаркома водного транспорту РРФСР. Розстріляний.
9. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ) (м. Вінниця), спр.98, т.1, арк. 40.
10. Фрунзе Михайло Васильович (1885-1925). У 1918-1920 р.– командуючий рядом армій та фронтів. В 1925 р. – голова РВР СРСР.
11. Литвин А.А. Красный и белый террор в России // Отечественная история. – 1993. – № 6. – С.62.
12. Сборник лиц, награжденных орденом Красного Знамени и почетным революционным оружием. – Москва, Главное военное издательство, 1926. – С.74.
13. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 5, спр. 51645, т. 2, арк. 225.
14. Розанов (Розенбардт) Александр (Абрам) Борисович (1896-1937). Старший майор державної безпеки (ДБ). У 1919 р. співробітник секретно-оперативного відділу ВУЧК. В 1935-1937 рр. – начальник УНКВС по Одеській області. Розстріляний.
15. ГДА СБУ (м. Одеса), спр. 2151, арк. 5.
16. Словінський Лев Генадійович (1899-1937). Интендант 1-го рангу. В 1934-1937 рр. – начальник фінансового відділу НКВС СРСР. Розстріляний.
17. ГДА СБУ (м. Київ), спр. 1326, арк. 4.
18. Карлсон Карл Мартинович (1888-1938). Комісар ДБ 2-го рангу. В 1918 – 1919 р. – голова Казанської губ. ЧК. В 1937-1938 р. – начальник Томськ-Асинського табору. Розстріляний.
19. Золотарев В.А., Стєпкин В.П. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: Люди и документы. 1919-1941. – Донецк: Алекс, 2010. – С.382.
20. Арнольд-Кессельман Арнольд (Аврам) Аркадійович (Ізраїльович) (1893-1939). Старший майор ДБ. В 1936-1937 рр. – помічник начальника відділу охорони ГУДБ НКВС СРСР. Розстріляний.
21. «Краткая автобиография нач. СОЧ Севастопольского окр. Отд. ГПУ Крыма» Арнольдова-Кессельмана Арнольда (Авраама) Аркадьевича (Израилевича) от 19 апреля 1924 г. – особистий архів В.Золотарьова.
22. Шпігельглас Сергій Михайлович (1897-1940). Майор ДБ. В 1936-1938 рр. – заступник начальника Іноземного відділу ГУДБ НКВС СРСР. Розстріляний.
23. Пещерский В. Жизнь и судьба генерала Шпигельгласа // Новости разведки и контрразведки. – Москва, 1997. – № 5.
24. Журбенко Александр Спиридонович (1903-1940). Майор ДБ. В 1938 р. – начальник УНКВС по Московській області. Розстріляний.
25. Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов. – М.: РОССПЭН; Фонд первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008. – С. 183.
26. Кульвев Борис Петрович (1899 – ?). Старший лейтенант ДБ. В 1937-1938 – заступник начальника контррозвідального відділу УНКВС Іркутської області. В 1940 р. засуджений до 10 років позбавлення волі.
27. Комаров А. Исполнитель. О праздниках и буднях обыкновенного палача // Труд. – 1992. – 6 августа.
28. Габінський (Каляев) Иван Петрович (1885-1956). Весною 1919 р. – голова Канівської повітової ЧК Київської губернії.
29. Габінський (Каляев) І.П. До розстрілу колишнього голови Петербурзької Ради Робітничих Депутатів 1905 р. Ю.С.Хрустальова-Носаря // Літопис революції. – 1931. – № 4. – С. 121-123.
30. Фальковський Дмитро Никанорович (1898 – 1934). Український радянський поет. Розстріляний.
31. Фальківський Д.Н. Поезії. – Київ: Радянський письменник, 1989. – С.47.

32. Хвильовий (Фітільов) Микола Григорович (1893-1933). Український прозаїк, поет, публіцист. У 1919 році очолював ЧК Богодухівського району Харківської губернії. Покінчив життя самогубством.

33. Приказ №8 по Крымской ударной группе управления особых отделов Югозапфронтов от 7 декабря 1920 г. // Реабілітовані історією. Харківська область. Книга перша. – Ч.1. – Київ-Харків: Оригінал, 2005. – С.62.

34. Блохін Василь Михайлович (1895-1955). Генерал-майор. В 1926-1955 роках – комендант ОДПУ-НКВС-МВС СРСР.

35. Попов Михайло Васильович (1889-?). Полковник ДБ. В 1930-1936 роках – начальник тюремного відділу ОДПУ – НКВС СРСР.

36. Магго Петро Іванович (1879-1941). Капітан ДБ. В 1931-1941 роках – співробітник для особливих доручень комендатури ОДПУ – НКВС СРСР.

37. Єжов Микола Іванович (1895-1940). Генеральний комісар ДБ. У вересні 1936 р. – листопаді 1938 р. – нарком внутрішніх справ СРСР. Розстріляний.

38. Правда. – 1936 г. – 29 ноября.

39. Правда – 1937 г. – 23 июля, 20 ноября.

40. Антонов Іван Іванович (1897 – 1975). Підполковник ДБ. В 1930-х роках – помічник начальника гаража адміністративно-господарського управління НКВС СРСР.

41. Ємельянов Олександр Михайлович (1893-?). Подполковник ДБ. В 1940 р. – співробітник для особливих доручень комендатури НКВС СРСР.

42. Окунєв Олексій Васильович (1901-1966). Полковник ДБ. В 1940 р. – помічник начальника 1 відділку 1 відділу ГУДБ НКВС СРСР.

43. Семеніхін Дем'ян Емануїлович (1894-1975). Старший лейтенант ДБ. В 1940 р. – співробітник для особливих доручень комендатури НКВС СРСР.

44. Фельдман Іван Іванович (1893-1954). Підполковник ДБ. В 1938-1941 рр. – шофер автобази НКВС СРСР.

45. Шигальов Іван Іванович (1900-1945). Підполковник ДБ. З 1938 р. – начальник адміністративно-господарського відділу УНКВС по Московській області.

46. Яковлев Петро Олександрович (1892-1959). Полковник ДБ. Помічник начальника автотехнічного відділу НКВС СРСР.

47. Красная Звезда. – 1938. – 23 февраля.

48. Известия. – 1940. – 27 апреля.

49. Аксельрод Леонід Самойлович (1908-?). Майор ДБ. В 1933 – 1937 роках – комендант УНКВС по Донецькій області. В 1938 р. заарештований, зго-

дом звільнений. У часи Другої світової війни служив у ОВ НКВС. В 1950-і роки – заступник директора Львівської опери.

50. Загальнодоступний електронний банк документів «Подвиг Народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» [електронний ресурс] // <http://podvignaroda.mil.ru/>

51. Шишлин Іван Васильович (1906-?). Капітан державної безпеки. В 1941 р. – начальник ОВ НКВС 4-ї армії.

52. Там само.

53. Известия. – 1937. – 20 декабря.

54. Шатов (Лівшен) Юхим Самойлович (1892-?). Капітан ДБ. В 1935 – 1937 рр. – начальник Житомирського окрвідділу НКВС. З 1938 р. – начальник Красноярського табору. В 1940 р. засуджений до розстрілу, який потім був замінений позбавленням волі.

55. ГДА СБУ (м. Житомир), спр. 32460, т.4, арк. 55.

56. Янкович Семен Олександрович (1903-1938). Старший лейтенант ДБ. В 1937-1938 рр. – помічник начальника Запорозького міськвідділу НКВС, згодом помічник начальника УНКВС Дніпропетровської області. Розстріляний.

57. Коркін Петро Андрійович (1900-1940). Майор ДБ. В 1938 р. – начальник УНКВС по Дніпропетровській області. Розстріляний.

58. ГДА СБУ, м. Дніпропетровськ, спр. 7056, арк. 30-31.

59. Якушев (Бабкін) Лаврентій Трохимович (1903-1986). Полковник. В 1938 р. – нарком внутрішніх справ Кримської АРСР. В 1939 р. засуджений до 20 років позбавлення свободи. В 1941 р. амністований.

60. Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов – Москва: РОССПЭН, 2008. – С. 182.

61. Ульріх Василь Васильович (1889-1951) Генерал-полковник юстиції. В 1926-1948 роках – голова Військової Колегії Верховного Суду СРСР.

62. Берзін Ян Карлович (Кюзіс Петеріс Янович) (1889-1938). Армійський комісар 2-го рангу. Начальник Розвідувального Управління Червоної Армії. Розстріляний.

63. Петров Н.В. Палачи. Они выполняли заказы Сталина. – Москва: Новая газета, 2011. – С.219.

64. Горлінський Микола Дмитрович (1907-1965). Генерал-лейтенант. В 1938-1940 роках – 2-й заступник наркома внутрішніх справ УРСР.

65. Курпас Костянтин Степанович (1900 -?). Полковник ДБ. В 1938-1939 роках – начальник Дорожно-транспортного відділу НКВС Південної залізниці в Харкові.

66. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 16, оп. 31, спр. 93, арк. 76.

67. ГДА СБУ (м. Київ), спр. 38237, т. 2, арк. 183.
68. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 5, спр. 38195, т. 3, арк. 72.
69. ГДА СБУ(м. Київ), ф.5, спр. 38195, т. 6, арк. 127.
70. ЦДАГО України, ф. 263, спр. 39468, арк.52.
71. Ігнатенко Фелікс Гаврилович (1906-?). Нагороджений знаком «Почетный работник ВЧК-ГПУ (XV)» в 1938 році. Засуджений до 10 років позбавлення волі.
72. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 5, оп. 1, спр. 67841, т. 3, арк. 154.
73. Тимошенко Григорій Антонович (1905-?). Старшина. В 1937 р. нагороджений Орденом Червоної Зірки. Засуджений до 8 років позбавлення волі. В 1941 р. амністований.
74. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 5, оп. 1, спр. 67841, т.3, арк.153 зв.
75. Полікарпов Олександр Романович (1897-1939). Старший лейтенант ДБ. Нагороджений Орденом Червоної Зірки та знаком «Почетного работника ВЧК-ГПУ (XV)».
76. Лукин Е. На палачах крови нет. Тип и нравы Ленинградского НКВД. – СПб:Библиополис, 1996. – С. 67.
77. Сопельняк Б. Смерть в рассрочку. – М.: Гей, 1998. – С. 275-276.
78. ГДА СБУ (м. Запоріжжя), спр. 38810, арк. 216-218.
79. Хрущов Микита Сергійович (1894-1971). В 1938-1949 р. – перший секретар Компартії України. В 1953-1964 р. – перший секретар ЦК КПРС.
80. Кокін С., Пшенніков О. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень – жовтень 1939 р.) // 3 архівів ВУЧК – ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2, 4. – С. 427-428.
81. Гринько Михайло Іванович (1901-?). Старший лейтенант державної безпеки. В 1937-1938 роках – комендант НКВС Азербайджанської РСР.
82. ЦДАГО України., ф.1, оп.6, спр.630, арк.193.
83. Лельоткін Лев Іванович (1896-?). Лейтенант ДБ. В 1933-1938 роках – комендант УНКВД по Одеській області. В 1938 р. – комендант НКВС УРСР.
84. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 626, арк. 213.
85. Шашков Олександр Георгійович (09.1900 – 25.06.1942). Народився у селі Степне Матюніно Сибірської губернії у родині селянина-бідняка (згодом робітника служби шляху). Росіянин. У 1913-1916 р. навчався у вищому початковому міському училищі у Сибірську. Закінчив 3 класи (1916 р.). У 1912-1915 р. – робітник на сезонних роботах (м. Сибірськ). Працював у Сибірську на Волзько-Бугульмінській залізниці (у 06.1915-1917 р. – шляховий робітник, у 1917 р. – табельник шляхової дільниці, у 1918 р. – 09.1919 р. – шляховий робітник шляхової дільниці). У 09.1919- 05.1920 рр. – рядовий 1-го привользького полку 1-ї запасної стрілецької бригади (м. Сибірськ і м. Казань). У 1920 р. – ад'ютант командира 44-ї батареї 45-ї дивізії Південно-Західного фронту. У 1920 р. – ад'ютант 404-го та 398-го стрілецького полку Південно-Західного фронту. У 1920 – 04.1922 рр. – ад'ютант 35-го полку 12-ї бригади, дислокованої на Україні. У 04.1922-08.1922 р. – командир взводу 56-го полку та помічник начальника штабу Заревшанського бойового району Туркестанського фронту. У 1922 р. – начальник оперативно-розвідувальної частини 3-ї Туркестанської стрілецької дивізії (Східна та Західна Бухара). У 08.1922 р.- 04.1923 р. – начальник оперативно-довідкової частини штабу 3-ї Туркестанської стрілецької дивізії (Східна та Західна Бухара). У 1922-1923 рр. – начальник штабу дивізії (Східна та Західна Бухара). Служив у Києві в 45-й стрілецькій дивізії (у 05.1923 р. – 1923 р. – командир взводу 133-го полку, у 1923 р. – 08.1923 р. – помічник начальника штабу дивізії). У 09.1923-11.1923 рр. – агент 2-го розряду Відділку дорожньо-транспортного відділу ДПУ Південно-Західної залізниці (м Київ). У 11.1923-12.1924 рр. – курсант транспортної школи ОДПУ (м. Москва). Працював на станції Бобринська Південно-Західної залізниці у відділку дорожньо-транспортному відділу ДПУ (з 01.1925 р. – старший агент, з 12.1925 – старший уповноважений контррозвідувального відділу). З 10.1927 р.– ад'ютант Відділку дорожньо-транспортного відділу ДПУ (ст. Одеса). З 04.1929 р. – начальник Відділку дорожньо-транспортного відділу ДПУ Південно-Західної залізниці (ст. Христинівка). З 10.1930 р. – начальник Відділку дорожньо-транспортного відділу ОДПУ Південної залізниці (ст. Білгород). З 10.1931р. – начальник Відділку дорожньо-транспортного відділу ДПУ (ст. Харків). З 06.1933 р. – комендант ДПУ УСРР. З 10.07.1934 р. – комендант НКВС УСРР. У 08.03.1938-20.04.1938 р. – т.в.о. начальника адміністративно-господарського управління НКВС УСРР. У 20.04.1938-28.04.1938 р. – нач. адміністративно-господарського управління НКВС УСРР. У 08.03.1938-28.04.1938 р. – в.о. начальника адміністративно-господарського управління УНКВС Київської області. З 28.04.1938 р. – т.в.о. заступника начальника УНКВС Донецької області. З 11.06.1938 – помічник начальника УНКВС Сталінської області. З 04.1939 р. – помічник начальника УНКВС Запорізької області. З 11.1940 р. – помічник начальника УНКВС Чернівецької області. З 03.1941 р. – заступник начальника УНКВС Чернівецької області. Влітку 1941 – т.в.о. начальника УНКВС Чернівецької області. З 07.1941 р. – началь-

- ник охорони тилу 15-го стрілецького корпусу 5-ї армії. З 10.1941 р. – у розпорядженні 5-ї армії Південно-Західного фронту. До 25.06.1942 р. – начальник особливого відділу НКВС 2-ї ударної армії. 25.06.1942 р. близько 13.30 був поранений під час мінометного обстрілу в руку та ногу, після чого віддав бійцю партквиток та застрелився. Похований у селі Арефіно Чудівського району Новгородської області. Звання: старший лейтенант державної безпеки (08.01.1936), капітан державної безпеки (17.11.1937), майор державної безпеки (28.12.41). Нагороджений: орденом Червоної Зірки (28.11.1936), медаллю «XX років РСЧА» (22.02.1938), орденом Бухарської республіки 3-го ступеню (1922). Член ВКП(б) з 02.1919.
86. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.635, арк.124.
87. Известия. – 1936. – 28 ноября.
88. Известия. – 1937. – 20 декабря.
89. Буяков А.М. Ведомственные награды ОГПУ-НКВД: 1932-1940 гг. Ч.П. Знак «Почетный работник ВЧК-ГПУ (XV)». – Владивосток: Русский Остров, 2008. – С.173.
90. Шаров (Шавер) Микола Давидович (1897-1939). Старший майор ДБ. В 1935-1937 р. – начальник УНКВС по Київській області. В 1938 р. – начальник УНКВС по Сталінградській області. Розстріляний.
91. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 5, спр. 805 (додаток), арк. 13-14.
92. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 32, спр. 71 (1951 р.), арк. 72.
93. Нагорний Іван Григорович (1902-1941). Народився у с. Дергачі Харківської губернії. Українець. Із робітників. Освіта нижча. У 1919-1922 рр. служив в РСЧА. В ДПУ служив в 1926-1929 рр. та з 1930 року. У 1930-ті роки начальник спецкорпусу ДПУ УСРР, заступник коменданта ДПУ / НКВС УРСР, у 1937 – 1941 рр. – начальник внутрішньої тюрми УДБ НКВС УРСР. Загинув під час оборони Києва. Звання: молодший лейтенант державної безпеки (22.03.1936), лейтенант державної безпеки (17.11.1937), старший лейтенант державної безпеки (07.01.1940). Нагороджений Орденом Червоної Зірки (28.11.1936). Член ВКП(б) з 06.1926.
94. Кобенек Давид Дмитрович (1900-?). В 1936-1941 рр. помічник начальника внутрішньої тюрми НКВС УРСР. Нагороджений Орденом Червоної Зірки (28.11.1936 р.).
95. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 5, спр. 805 (додаток), арк. 6-7.
96. Дмитрик В. А., Савицький Л. А. Великий терор на Хмельниччині: Історико-краєзнавчий збірник (документи, свідчення, публіцистика) – Хмельницький, 2004. – С. 385.
97. Архів віськової прокуратури Північного регіону України (далі – Архів ВП ПРУ), спр. 50-0092, т. 8, арк. 42 зв. – 43.
98. ГДА СБУ (м. Київ), спр. 31029-фп, арк.22-23.
99. Балицький Всеволод Аполлонович (1892-1937). Комісар ДБ 1-го рангу. В 1934 – 1937 рр. – нарком внутрішніх справ УРСР. Розстріляний.
100. Державний архів Харківської області, ф. Р-6452, оп.6, спр. 225, арк. 42-47.
101. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 38237, т. 2, арк. 189.
102. Реабілітовані історією. Вінницька область. Книга перша. – Вінниця, 2006. – С. 201.
103. ГДА СБУ(м. Харків). – Особова справа № 8180, т. 3, арк. 6.
104. Там само, спр.0-21330, арк. 52.
105. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 5, спр. 38195, т. 4, арк. 10.
106. Кашин Василь Петрович (1905 – ?). В 1937-1938 рр. – начальник внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області. Засуджений до 10 років позбавлення волі.
107. Таран Петро Степанович (1905-?) В 1937-1938 рр. – черговий помічник коменданта внутрішньої тюрми УНКВС Харківської області. Засуджений до 5-ти років позбавлення волі.
108. Топунов Петро Прокопович (1908-?). Старшина. В 1937-1938 рр. – черговий помічник коменданта внутрішньої тюрми УНКВС Харківської області. Засуджений до 2-х років позбавлення волі (умовно).
109. Рудь Іван Павлович (1907-?) В 1937-1938 рр. – старший наглядач внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області. Засуджений до 5 років позбавлення волі.
110. Руденко Семен Андрійович (1905-?). В 1937 – 1938 рр. – наглядач внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області. Засуджений до 10 років позбавлення волі.
111. Пушкарьов Григорій Павлович (1899-?). В 1937-1938 рр. – наглядач внутрішньої тюрми УНКВС по Харківській області. Засуджений до 1 року позбавлення волі.
112. ГДА СБУ (м. Харків), спр. 1725, арк. 221-224.
113. ГДА СБУ (м. Київ), спр. 38237, т. 2, арк. 189.
114. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 16, оп. 32, спр. 71 (1951 р.), арк. 65-66.
115. ГДА СБУ (м. Київ), спр. 31029-ФП, арк. 24.
116. Южный край. – Харьков, 1919. – 10 июля.
117. Сводка сведений о злодеяниях и беззакониях большевиков № 19 // Красный террор в годы гражданской войны. По материалам Особой следственной

- комиссии по расследованию злодеяний большевиков / под ред. Ю.Фельштинского и Г.Чернявского. – Москва: ТЕРРА-Книжный клуб, 2004. – С. 268.
118. Саєнко Степан Опанасович (1886-1973). В 1919 р. комендант концтабору при Харківському губвиконкомі.
119. Мельгунов С.П. Красный террор в России. – Москва: СП «РУССО – «P.S», 1990. – С. 122-126.
120. Семененко О.П. Харків, Харків... – Харків – Нью-Йорк, Березіль – Маріян Коць, 1992. – С. 75.
121. Кацнельсон Зиновій Борисович (1892-1938). Комісар ДБ 2-го рангу. В 1937 р. заступник начальника ГУТАБ НКВС СРСР. Розстріляний.
122. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1, оп.20, спр. 6276, арк.41-44.
123. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 42, спр. 35, арк. 11.
124. Зелений Артем Петрович (1891-1942). В 1936-1938 рр. – комендант УНКВС по Харківській області. Нагороджений Орденом Червоної Зірки (19.12.1937). Загинув на фронті.
125. Жаваронков Г.С. Тайна черной дороги // Московские новости. – 1990. – № 24. – 17 июня.
126. Телешов Микола Галактіонович (1902-1978). Капітан державної безпеки. В 1937-1938 рр. – начальник УНКВС по Тамбовській області. В березні-квітні 1938 р. – начальник УНКВС по Харківській області. Згодом на партійній та радянській роботі.
127. Катинь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы. – Москва: МФД, 1999. – С. 522.
128. Коля А. Археологія вбивства. Таємні цвинтарі НКВД у Харкові та Биківні // Український тижень. – 2012 – 21-27 вересня. – С.17.
129. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 42, спр. 35, арк. 11.
130. Заворотнов С.М. Харьковская «Катынь» – Харьков: Консум, 2004. – С.101-102.
131. Там само. – С. 107.
132. Там само. – С. 96-97.
133. Коля А. Археологія вбивства. Таємні цвинтарі НКВД у Харкові та Биківні // Український тижень. – 2012. – 21-27 вересня. – С.18.
134. Там само. – С. 17.
135. Там само. – С. 19.
136. Серов Іван Олександрович (1905-1990). В 1939-1941 рр. – нарком внутрішніх справ УРСР.
137. Хрущев С. Никита Хрущев: кризисы и ракеты. В 2 т. – М.:, Новости, 1994. – С. 68.
138. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 57, арк. 6.
139. Архів ВП ПРУ, спр. 50-0092, т. 12, арк. 88-89.
140. Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – Київ-Полтава: Рідний край, 1992. – С.44.
141. ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49717, арк. 207.
142. Там само, арк. 187.
143. Там само, спр. 39468, арк. 40.
144. Соломаха С.У Чернігові перепоховані жертви сталінських репресій під виглядом жертв нацизму? // Режим доступу/<http://newvv.net/politics/chernigov/223769.html>
145. ГДА СБУ (м. Київ), ф. 16, оп. 5-А (1969), спр. 2, арк. 167-168.
146. Див докл.: Пам'ять Биківні. Документи та матеріали. – К., 2000. – 320 с.

Олег Бажан, Вадим Золотарев

Конвеєр смерті во время «Большого террора» в Украине: технология расстрелов, исполнители, места захоронений

В статье рассматривается процедура исполнения смертной казни, личности, причастны к расстрелу «врагов народа» в 1930-е годы.

Ключевые слова: ВУЧК-ГПУ-НКВД, «большой террор», смертная казнь.

Oleg Bazhan, Vadym Zolotariov

Death Conveyor at Times of «Great Terror» in Ukraine: Technology of Executions, Executors, Places of Burial

The article considers the procedure of executions and those who performed them, particularly, those participating in the execution through shooting «enemies of people» in the 1930-ies.

Key words: state bodies of inner affairs, «great terror», death penalty.